

СТУДІ ПРО О. ДОВЖЕНКА

1. ОСТАННІЙ РІК ЖИТТЯ В МОСКОВЦІНІ

Художній, твір є завжди до якоїсь міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрувати з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете, що ви пишете завіщання для людей, своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтеся лжи і утрировки.

О. Довженко, 23.XII-1949 (ЦДАЛМ СРСР. Ф. 2081, оп. 1, од. зб: 597)

Ще давньогрецький філософ Сократ виказав мудру думку: «Я не можу висловити судження про міру благополуччя людини, поки я замало знаю про стан її душі, про побудову її характеру, про міру дисципліни і гармонії різних сил її духовного і внутрішнього світу».

Саме тому протягом довгого часу я намагався глибше і ліпше дослідити, усвідомити духовне життя Олександра Довженка, його складний, тернистий шлях у мистецтві, суспільних взаєминах з громадою, з якою він спілкувався

На підмосковній письменницькій дачі у передсмертній бесіді митець сказав доктору мистецтвознавства, літератору Корнелію Зелінському, що сутність життя недовідома і вирушив у дорогу... Довженко неповторний геній і багато в чому незрозумілий. Його смілива і бунтівнича натура ніколи не мирилась з несправедливістю в світі. У Довженка бурхала гігантська енергія мозку, подібно до могутніх спалахів вулканічних жевріючого кратера. Вони своєю магічною силою збуджували довколишній світ і долали просторінь, освітлюючи, кемов сявом небесного світила.

Дрібнодухі заздрісники лякалися того сява, прагнули загасити в ньому кипучу енергію, або, хоча б притупити його розум. Пігмеї: від кіномистецтва зашкоджували йому в усьому, аби, зрештою, змусити його навіки замовкнути. Вони вершили чорну справу, намагаючись зламати титанічну волю велета-гіганта, затьмарити світ.

Докази? Ось вони, неспростовні.

Витяг із стенограми виступу Довженка на засіданні художньої ради «Мосфільму» 6 квітня 1956 року, не вміщеного в п'ятитомне видання творів українською мовою, упорядницею котрого була Ю. Солнцева:

«Я поставив всего лишь одну картину за пятнадцать лет. Но я писал сценарии: режиссерский сценарий «Тарас Бульба», затем «Украина в огне», «Повесть пламенных лет» (сценарий громадный по смыслу). На сценарий «Прощай, Америка!» я убил два года жизни, но картина по этому сценарию (осталась не законченной).

Я написал «Открытие Антарктиды», «Зачарована Десна». Написал пьесу «Потомки запорожцев», над которой работал пятнадцать лет. Мне предложили ее поставить в Малом театре... Прибавлю еще сценарий о Китае, который я писал пять месяцев, «Каховку»...

Значит, не считая сегодняшнего сценария («Поема про море». — Прим. М. К.), у меня было сорвано десять творческих процессов».

А далі:

«Я поехал писать картину поперек Днепра, а сделал три вещи на одну тему — от 30-го до 55-го года — жизнь одного села..»

Я искал средства нового видения, я хотел, чтобы мои люди были душевно богаты... Для меня Каховка — это светлое место. Я ходил по берегу и видел своего 19-летнего кудрявого отца».

Крилаті думки митця не давали йому спокою. Він, наче з безодні, шукав вихід. А ось ряди із стенограмами лекції, прочитаної Олександром Довженком 13 лютого того ж року на режисерських курсах при «Мосфільмі», теж не вміщеної у зібранні творів митця:

«После закрытия картины моей «Прощай, Америка!»... передо мной стал вопрос, что делать дальше. Я себе в Министерстве ответил, что хотелось бы делать что-нибудь очень трудное: мне хотелось сделать трилогию.

Первая часть трилогии у меня существует в виде пьесы театральной, которую я написал для театра и которую ни один театр ставить не хочет... О чем эта была пьеса? Это пьеса под названием «Потомки запорожцев». Это пьеса о жизни моего народа».

ЗА ЗАВІСОЮ ТАЄМНИЦІ

П'єса завдала багато лиха Довженкові. Її всі жахалися. Редакція часопису «Новый мир» відмовилася п'єсу видрукувати. Київський і харківський театри не зважилися здійснити її сценічну постанову. У владних структурах п'єсу замовчували. Олександр Твардовський в неопублікованому листі до автора «Потомків запорожців» різко негативно відгукнувся про драматичний твір. Між митцями відбулася гостра полеміка з цього приводу. П'єси боялися тому, що в ній відображувалось національно-українське, хоч багатьом діячам мистецтва вона дуже подобалася. Довженко болісно переживав це. У 1956 році зробив останню спробу здійснити сценічну постанову п'єси ленінградський театр драми ім. Пушкіна. Це засвідчує лист його головного режисера Л. Вів'єна від 31 травня до Довженка: «Очень прошу принять нашего завлита... дать ему возможность ознакомиться с Вашей пьесой и передать один экземпляр для меня. Хочется не затыгивать вопроса о включении в репертуар «Запорожцев». І знову невдача.

Що ж трапилось? Підняв завісу таємниці проректор по науковій праці Харківського інституту мистецтв, завідуючий кафедрою історії театру, професор Анатолій Горбенко. Ось що він засвідчив під час моєї з ним стрічі 4 березня 1995 року:

«В 1953 році, після закінчення Харківського театрального інституту мене було призначено завідуючим літературною частиною Харківського академічного українського театру імені Т. Г. Шевченка. Це був час, коли М. М. Крушельницький переїхав до Києва, а новий режисер ще не приступив до праці. Тимчасово виконував обов'язки головного режисера директор театру Л. Куропатенко. Він повідомив мене, що майже рік провадить переговори з О. Довженком з приводу його нової п'єси. Як виявилось пізніше, мова йшла про «Потомки запорожців». Домовлялись кілька разів про приїзд Довженка до Харкова. Та щось завадило йому чи театрові здійснити цей намір. Так ця історія затягнулася до весни 1954 року, коли стало відомо, що у зв'язку з трьохсотліттям воз'єднання України з Росією, Харківський театр буде представляти мистецтво України в Москві протягом місяця. Це стало відомо Довженкові. Було вирішено, що п'єсу Довженко прочитає нам у Москві. Після гастролей в Ленінграді, Мінську, в липні ми розпочали гастролі в Москві, в Центральному дитячому театрі».

У тих же письмових спогадах, написаних для мене, Анатолій Григорович ось так оповідає про події, котрі чинилися на його очах:

«Те, що сталося десь 15 чи 16 липня залишилося в моїй пам'яті назавжди. Об одинадцятій годині ранку мене викликав до себе у кабі-

нет директор театру Л. Куропатенко і познайомив мене з Довженком. Я впізнав його одразу. Надзвичайної краси людина, скромно зодягнена, в елегантному світлому костюмі, з палицею в руці. Він уважно поглянув на мене, а Куропатенко несподівано мені сказав:

— Справа в тому, що на II годину у нас призначена репетиція, а Олександрові Петровичу доведеться зачекати дві години. Ви оповістіть колектив, аби він зібрався після репетиції у великому фойє театру, де відбудеться читання його п'єси.

Олександр Петрович сказав, звертаючись до мене:

— Підемо разом. Я перебуду тут, бо не хочу їхати додому.

І так, з одинадцятої години він перебував у скромному кабінеті завіліта театру. Ви можете зрозуміти мій стан. Я був збентежений.

Минуло кілька хвилин, і Олександр Петрович створив якусь таку атмосферу, що я почував себе спокійно. Спочатку він запитав, чи довго працюю я в театрі, а потім якось непомітно почав розповідати про себе, про підготовку до знімання нового фільму, про те, що він чекає нової кіноапаратури з Америки і як важко, йому жити.

— Чи думав я, що доживу до шістдесяти років і буду думати про те, щоб заробити на шматок хліба.

Чутки про те, що Довженко в театрі, швидко розійшлися. До нас почали заходити старі актори — березільці, які раніше знімалися в його фільмах. Це були Подорожний, Романенко, Криницький. Непомітно пролетіли дві години.

Усі актори зібралися у фойє. Довженко читав «Потомки запорожців». Читав він геніально. Всі були зачаровані і сприйняли п'єсу, як чудо.

Було вирішено, що восени приїздить до Харкова Довженко і сам здійснить постанову своєї п'єси.

Нам стало відомо, що Малий театр ставитиме її в Москві. Однак цього не сталося».

Вистава драматичної п'єси в Москві на самому початку скончалася. Трапилося непередбачене.

«Як нам незабаром стало відомо, — згадує Анатолій Горбенко, — постанову Довженкової п'єси заборонив член Політбюро ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР В'ячеслав Молотов. Цензура заборонила всі постанови п'єси «Потомки запорожців» в країні. Це трималося у суворій таємниці.

ПІДТРИМКА ДРУЗІВ

А в Києві готувалася до видання збірка творів Довженка. П'єса дістала високу оцінку рецензентів. Завідуючий редакцією української радянської літератури Держлітвидаву В. Шевчук, надсилаючи Олександрові Петровичу рецензії заслуженого діяча мистецтв І. І. Чабаненка і кандидата філологічних наук К. М. Сторчака, у листі до автора твору відзначав:

«Обидва рецензенти, як бачите, пропонують видавати п'єсу, що відповідає також намірам видавництва. Просимо прискорити справу з видрукуванням збірки Ваших творів у 2—3 томах, видання якого Держлітвидав України планує на 1957 рік».

Митець поспішався, лаштуючи свій збірник. Коли всі рукописи творів, стилістично доопрацьовані, відредаговані, були відіслані до видавництва, Довженко чекав вирішення долі збірника.

І ось 22 листопада Максим Рильський порадував автора приємною новиною. У листі, який зберігається в московському архіві, писав:

«Переді мною лежить машинопис Вашого двотомника. На пропозицію в-ва написати до нього передмову — я погодився. А тепер от страшенно подумати, як до цього діла братись! «Рекомендувати» читачеві, розуміється, нема потреби. Писати наукоподібну «розвідку»... «пройшов складний шлях розвитку» і т. п. не маю найменшої охоти. Очевидно — це буде передовсім відзив читача і глядача, сердечний відзив про творчість художника, якою я разом з багатьма відомими і невідомими Вам друзями здавна захоплююсь».

Максим Тадейович наголошував:

«Думаю, що при тому «лібералізмі» — дуже й дуже умовному — який настав нині в нашій літературі, таку передмову можна буде надрукувати».

Поруч з українським виданням Довженко готував збірник своїх творів російською мовою.

Письменник Корнелій Зелінський, котрий на той час обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту світової літератури: М. Горького Академії наук, так писав про його літературну творчість:

«Сценарії О. Довженка — це свого роду літературні поеми в прозі. Твори О. Довженка пройняті його особистістю, забарвлені його особистим суб'єктивним ставленням до всього, що він розповідає, і, природно, вони насичені автобіографічними матеріалами, незалежно від того, про що мовиться».

Усе це усвідомлено замовчувалось в пресі. Перший змову замовчування про митця порушив часопис «Дніпро», редагований тоді Миколою Нагнибідю. Видрукувана на шпальтах цього періодичного видання «Зачарована Десна» викликала захоплення у читача і в той же час, як мені оповідав Микола Львович, йому довелося відбиватися від нападків вищих владних структур.

Вдячний читач, ознайомившись з твором, гідно оцінив його. Поспішив відгукнутись про повість і Олесь Гончар. У листі до Олександра Петровича від 13 квітня 1956 року, (оригінал якого зберігся в паперах митця) є такі слова:

«Прочитав оце в «Дніпрі» Вашу «Зачаровану Десну» і хочу Вам сказати просте читачьке спасибі. Хороші думки й почуття викликає ця річ, багато в ній краси.

Я радий, що серце у Вас таке молоде, а розум світлий і мудрий».

Писав з далекої італійської столиці Риму журналіст і письменник Сергій Борзенко: «Є декілька томиків, котрі я перечитую щодня. Це з дитинства любимі книги, які формували душу, робили мене людиною. До цих чудових творінь людського розуму додалась ще одна — я прочитав Вашу «Зачаровану Десну». Я взяв її в Італію і прочитав на березі живописного озера Комо, в передгір'ях Альп... Із букету вражень про Італію, Ваша повість — найяскравіша. Якби Ви знали скільки світлих вражень розбурхала в душі моїй, скільки разів я сміявся до упаду, скільки разів сльози наверталися на очі. Певно з часів Гоголя нікому не вдавалося так правдиво і поетично уславити український народ, його життя, побут і звичаї. Усе це піднесено до геніальності».

І ще захоплені рядки: «Моїм супутникам — мужнім партизанам дуже сподобався Ваш батько, з якого можна писати рицарів, богів; апостолів, великих учених... Із усіх наших діячів Ви найпопулярніший в Італії. Велике Вам спасибі за чудову книгу і за ту радість, яку вона принесла мені на чужині. Вона була, як грудка рідної землі, яку віковично возили наші люди за тридев'ять земель».

Текст з авторського машинопису я переписав з дозволу Сергія Борзенка, а згодом віднайшов і самий оригінал, надісланого Довженкові, в московському архіві митця...

Коли здавалося, що грізні хмари, які скупчилися над головою Довженка, почали поволі розходитися і ось-ось мало проясніти чисте небо, з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України у Москву надійшов лист до Довженка від його директора Максима Рильського. В ньому мовилося про намір почати створення монографічних портретів українських митців кіно:

«Першою, природно, буде монографія про Вашу творчість. Просимо Вашого ласкавого сприяння та допомоги автору монографії кандидату мистецтвознавства В. Журову в збиранні матеріалів». Лист датований 17 вересням 1956 року і зберігається в Москві в архівному фонді ЦДАЛМ Росії, як спадкоємниці СРСР.

Це дослідження зависло в повітрі. Були спроби створити монографічну працю про Довженка ще в довоєнну добу, коли ім'я митця гриміло на весь світ у зв'язку зі створенням ним кіношедеврів, як і в роки лихоліття і героїчної боротьби з чужоземними загарбниками. А те, що пізніше вийшло з друку, не давало повної уяви про життєвий тернистий шлях славетного митця і його творчість.

Крижаніє душа від того, коли дізнаєшся, з якою титанічною силою доводилося велету кінематографії долати повсякчасний опір правлячих кіл, творячи своє неповторне мистецтво. Досить нагадати, що Довженко створив п'ятнадцять варіантів «Поєми про море». Окрім літературного сценарію, написав два варіанти режисерського. Ще в березні 1956 року Олександр Петрович здав його до сценарного відділу «Мосфільму», а лишень в жовтні за наказом Міністра культури СРСР М. Михайлова він був запущений у підготовчий (період до знімання фільму. Митець поспішав з твором, усвідомлюючи, що йому залишилося мало жити. Життя його згасало в полум'ї на очах тих, з ким йому доводилося працювати.

Вірні і ширі друзі, а їх уже було мало, робили все, аби підтримати, полегшити душевний біль Олександра Петровича.

Довженка доймала матеріальна скрута. Усі заробітки витрачав на передруки рукописів, на творчі мандрівки в Україну. Нестатки змушували митця не раз звертатися і до видавців, аби ті йому надіслали гонорар в аванс за майбутні книги.

23 вересня 1956 року Довженко писав Олександрю Дяченкові:

«Обставини особистого життя примушують мене звернутися до Вас вдруге з проханням вислати мені якомога швидше гроші». Оригінал цього документа схороняється в рукописному фонді Інституту літератури національної Академії наук України.

То були тяжкі дні для Довженка.

НЕБАЖАНИЙ «ГІСТЬ» У РІДНОМУ КРАЇ

Недруги в рідній Україні боялися опального митця, не переносили в Києві його духу. Слушно зазначав актор Юрій Тимошенко у своєму листі, відісланому Довженкові в Москву 23 квітня 1956 року:

«До цього часу намагається мілізга кусати Вас. Мені пощастило більше десяти років періодично на короткі години зустрічатися з Вами, але не було такої зустрічі, яка б не дала мені нових знань, не сприяла духовному росту».

Навіть поява Довженка в столиці України, бодай на короткий час, викликала замішання у можновладців. Це засвідчує, зокрема, колишній уповноважений союзного комітету в справах кінематографії при

Раднаркомі України Семен Васильович Пономаренко. У розмові зі мною 21 березня 1988 року, яка відбулася в його київській квартирі, розповів про такий епізод:

— Якось, стрівши мене, секретар ЦК Компартії України Іван Назаренко, поспитав: «Чого це Довженко вештається по Києву?». А я йому і кажу: «—Бачте, тут мешкає його сестра Поліна. То ж він і приїздить до неї в гості».

Завсігди, коли Довженко мандрував у Нову Каховку, спинявся в будинку чотири по вулиці М. Горького. Інколи, виходячи на прогулянку, спіраючись на палицю, простував Володимирською вулицею до бульвару Шевченка. Будучи відлученим від громадського життя столиці, усідався в одному місці на лавку якраз навпроти червоного корпусу національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

В одній із стріч письменник Дмитро Косарик (а це було 6 квітня 1975 року) привів мене на те місце і ось що розповів:

«Сидів Довженко на виду у всіх. Зараз цю лавку пересунули трохи далі. А вона була біля самого входу у сквер під другою тополею від краю, його добре знали кияни. Біля Олександра завше юрмилося багато людей. Велися невимушені розмови з мешканцями міста. Я тут з ним багато разів зустрічався, розмовляв і в 1956 році... До речі, він мені подарував з автографом свою книжечку «Ніч перед боєм». Я її бережу».

Бачився я і з Поліною Петрівною. Почув від неї ось що:

— Останній раз мене відвідав брат 31 липня 1956 року проїздом з Нової Каховки. Був не довго, годин зо три всього. Як я Сашка не вмовляла затриматися ще трохи, а він мені відповів: «—Не можу сестро! Праця». Лагідно осміхнувся, розпрощався зі мною, поцілував у голову і рушив у дорогу. То був останній його поцілунок, назавше полишивши Київ, милу Україну, йому було важко на душі».

Повернувшись до Москви, пізніше, 7 листопада занотував:

«Фільм «Поема про море» я хотів знімати спільно з Київською студією...». З боєм в серці він писав: «Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Вкраїні відбувається дія. Цілком ясно, що знімати фільм треба на Вкраїні, в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко не природне й дикунське».

Шалений опір Довженковому заміру вчинив і тодішній директор Київської студії Давид Копиця, котрого митець назвав «діячем української некультурності». Для нього остаточно розвіявся міф про постанову свого фільму в Україні після того, як він побував на самій студії, в різних владних структурах столиці.

В УМОВАХ ВОРОЖОГО ДУХОВНОГО ОТОЧЕННЯ

Для Довженка лишалася єдина надія здійснити свій намір у «мосфільмівській» студії. Але з директором Пир'євим і його найближчим оточенням у нього були складні стосунки і їх наслідки йому важко було передбачити.

Про атмосферу на студії розповідає очевидець, молодий харківський драматург Геннадій Залюбовський, котрий працював на «Мосфільмі» за творчим контрактом. В неопублікованому спогаді, написаному для цієї праці 5 березня 1976 року, згадував:

«Олександр Довженко, очевидно, хворобливо переживав цей період, у всякому разі ще недавно свою бурхливу діяльність зовсім припинив. Будучи вже визнаним корифеєм радянського кіно і членом вищого творчого органу студії — художньої ради, він вперто не з'являвся

на засідання, як і на інші, тоді модні, публічні зустрічі і цілком замкнувся у стінах свого мосфільмівського кабінету. Кого б не поспитали про Олександра Петровича, отримували відповідь: «Довженко вдома». «Він тут, але нікого не приймає».

Автор спогаду розповідає про випадок, котрий трапився з ним. У студії повзли вперті чутки, що митець перестав вітатися з творчими працівниками, підкреслено на очах усіх потискував руки прибиральницям, вахтерам, пожежникам, шоферам, гардеробницям, освітлювачам, навіть зовсім незнайомим особам, аби уникнути потиску рук і всього ритуалу вітань з колегами по мистецтву. Сталося так, що Залюбовський опинився в кімнаті художників. І ось о п'ятій годині одного літнього дня, в залиту сонцем скромну кімнату з ескізами, макетами, несподівано, без попередження зайшов Олександр Петрович. Всі залякли. Він почав з того, що рішуче попрямував до мене і мовчки потиснув руку. Потім, не промовивши ні єдиного слова, почав розглядати ескізи, розставлені уздовж стін. Залюбовський не втримався, і несміливо нагадав Довженкові про засідання художньої ради, де відбулося обговорення його сценарію «Мій друг Ілля». Олександр Петрович поцікавився, хто режисер, що має ставити його фільм.

— Затверджено Юрія Вишинського, — мовив той.

За якусь хвилину, зосереджений думками над черговим ескізом до «Поєми про море», Довженко несподівано проказав:

— Вишневський... Юрій. Так, він покладає надію.

Про сценарій «Мій друг Ілля» — ні слова, хоч знав, що сценарій молодого драматурга на засіданні художньої ради викликав жваві суперечки, як і в багатотиражці.

— Пробачте, Олександр Петровичу, — знову порушив мовчанку Геннадій Залюбовський, — а чи знайомі ви з моїм сценарієм?

Не відриваючи свого зосередженого погляду від малюнка, Довженко, перемовчавши трохи, одповів рішуче:

— Повинен вам зізнатись, молодий чоловіче, що я люблю нові фільми дивитися, а сценарії...

І, недокінчивши думку, швидким кроком попрямував до дверей і зник з кімнати. Художники зніяковіло переглянулися.

Довженко був чимось глибоко збуджений і пригнічений.

НЕСПОДІВАНА ПОДІЯ

Невдовзі сталася несподівана подія. Довженко без жалю розстався з давнішньою реліквією — патефоном, подарованим йому генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіним 22 травня 1935 року після їх бесіди в Кремлі.

Ось як описує цей епізод Геннадій Залюбовський, пізніше власний кореспондент республіканського часопису «Культура і життя» по Харківській області:

«Хтось із «мосфільмівців» уздрів на вітрині комісійної крамниці Арбату незavidний довоєнний патефон, виставлений на продаж із дарчим написом на золотій пластинці з вигравірованим текстом: «А. П. Довженко от Сталіна».

Цей відважний вчинок викликав обурення серед студійців. А на відкритих партійних зборах, котрі транслювалися по всій студії, після прийому в кандидати до партії Пир'єва, обговорювався вчинок Довженка. Від Довженка вимагали пояснити скоєне ним.

Уся ця історія скінчилась тим, що Олександр Петрович публічно було висловлено громадський осуд. Злощасний патефон з лавки був не-

гайно вилучений і переданий в «мосфільмівський» музей. Насамкінець про цю подію сповістила багатотиражка.

Епізод з патефоном — усвідомлений протест митця проти пригнічення його людської гідності ортодоксами комунізму. Адже не завше були зрозумілі, а почасти неприйнятні його відчуття і поняття реального буття, його філософське осмислення мистецтва оточуючим духовним світом в умовах тоталітарного ладу. А жив і творив Довженко за законами власного бачення і розуміння складностей протирічливого суспільства.

НЕЗДІЙСНЕННА ЗАПОВІТНА МРІЯ

Олександрові Петровичу не давала спокою тривога за майбутню долю своїх літературно-мистецьких скарбів, його мучила настирлива думка, що не зумів підготувати собі надійну зміну, талановитого учня-послідовника, котрому міг би заповісти духовне багатство. Свої потаємні мрії він не раз виказував давньому приятелеві — Сергієві Борзенку. Однієї днини трапилася несподівана нагода. До Борзенка завітав син його приятеля журналіста-воїки Івченка, котрий поліг в боях з фашистами.

9 травня 1956 року Олександр Петрович радо прийняв у себе вдома дорогих гостей. Валентин Івченко, скінчивши Харківський театральний інститут, виявив інтерес до кінематографії. Отож приїхав він до Москви з прагненням вступити учнем на режисерський факультет ВДІКу. Йому відмовили, бо мав відпрацювати за місцем призначення. Згадав про Борзенка, завітав до нього і просив того замовити за нього слово і допомогти стати слухачем кінематографічного вузу. Отоді Борзенко згадав про митця.

Їх бесіда затягнулася на кілька годин. Найбільше розповідав сам господар оселі про свої справи.

Із мого запису бесіди з С. Борзенком:

«Довженко розповів нам про те, як знімався заключний епізод фільму «Щорс», про його розмови з Й. Сталінінм. Він також поділився думками про намір створити кіноопоєну «Слово о полку Ігоревім». Читав нам по пам'яті «Думу про Опанаса» Едуарда Багрицького, уривки з поеми Володимира Маяковського «Облако в штанах», поєму «Сон» Тараса Шевченка.

Говорив Довженко м'яким голосом, з гумором і ліричним забарвленням, переконливо. Не проминув розповісти про скульптора Коньонкова і живописця Кончаловського, котрих він поважав і схилився перед їх самобутньою творчістю. Згадав, як він захоплююче читав колективу Малого театру п'єсу «Потомки запорожців» і як схвально сприйняли її актори.

Олександрові Петровичу було важко говорити, і кожні п'ять—десять хвилин примовкав. Непокоїло серце.

Митець був дуже уважний до молодого гостя, весь час придивлявся до нього, розглядаючи з усіх ракурсів, як художник. А по скінченні бесіди, запросив до себе юнака. Невдовзі Івченко завітав до Довженка. Відтоді вони не розлучалися довгий час, їздили разом на студію, мандрували по місту. Словом, подружили. Довженко марив взяти Івченка собі в учні.

Та не так сталося, як гадалося. Завадив диплом, котрий Івченко отримав у Харкові після скінчення театального інституту. Усі установи, до котрих звертався Довженко, відмовляли зарахувати студентом ВДІКу Івченка. Залізний закон: три роки треба відпрацювати, повернути державі борг за науку. Три роки чекати щастя — неймовірно довгий

шлях. Нічого не поробиш. Нічим не посприяло Довженкові і постійне представництво України в Москві. Вони розпрощались як близькі приятелі. Івченко повернувся до Харкова. Треба було терпляче чекати надії. Ой як довго чекати! Три роки — ціла вічність. А здоров'я Довженка не покращувалось.

Новдовзі від Борзенка у Харків прийшов лист. В ньому мовилося про Довженка: «Нещодавно я його бачив і він дуже тепло говорив про тебе, — писав він Валентину Івченку. — Жалкував, що у нього не вистачило часу наблизити тебе до себе. Останнім часом він дуже переживав, що помре, не залишивши учня-спадкоємця усього, що зробив і задумав зробити. Неодноразово висловлював думку, що тобі можна було довірити все, що було в нього за душею».

ДОКУМЕНТ ВРАЖАЮЧОЇ СИЛИ

До самозабуття віддавався мистецтву, але в умовах задушливої атмосфери Довженко відчував, як сили тануть. Його манила до себе рідна, мила Україна, де б він міг знайти душевний супокій. 10 жовтня 1956 року він написав пам'ятну супліку до Президії Спілки письменників УРСР з благанням дозволити йому вернутися в Україну і оселитися в рідному Києві. Це було вчинено митцем за сорок шість днів до його смерті. Байдужі, черстві люди з київського олімпу, які вперто чіплялися за свої керівні крісла, навіть і не наважилися одним словом обмовитися. Ця глухомань ще більше підірвала хитке здоров'я Довженка. Розуміючи, що його навечно розлучать з своїм народом, остаточно занепав духом.

Олександра Петровича переслідували тривожні думки невизначеності. Він гостро, іноді роздрозливо сприймав події, які розгорталися довкола нього, і згубні дії бездарних керівників кінематографа.

Заслуговує на увагу спогад його шофера С. Балашенка, віднайдений мною в московському архіві.

«За два дні до смерті Олександра Петровича, — писав він, — ми приїхали з ним на студію «Мосфільм»... Підїхали до нового павільйону. Раніше він завше одразу виходив, а цього разу не ворухнувся, продовжував розповідь.

— Сергію Захаровичу! Я прожив своє життя. Можна і померати. Уже нічого, очевидно, не поробиш.

Сидить в машині. А я йому кажу:

— Що, ви, Олександр Петровичу, ще рано. Попереду ще дуже багато треба зробити гарного.

А він узяв мене за руку та й каже:

— Дорогий мій, адже ми з вами не владні над собою. Від нас не залежить багато чого.

Потім відчинив двері машини, не поспішаючи вийшов.

Пройшов кілька кроків уздовж павільйону, поглянув на нього. Підступив до мене, продовжував розповідати:

— Павільйон треба будувати так, аби робочі кімнати були на півдні, а не на півночі. Коли сонце в кімнаті; веселіше, тепліше і радісніше. Скільки разів я говорив, аби будували так, але, бачте, зробили навпаки.

ФАТАЛЬНА КАТАСТРОФА

У переддень масштабних знімачь «Поєми про море» її творцеві, здавався, ніщо не провіщало сумного. І нараз, як грім з ясного неба, потряс душу Довженка нечуваний вчинок директора студії Іван Пи-

р'єва: викреслене його прізвище з відомості начисленої зарплатні. Його полишили без засобів існування. З Довженком стався серцевий напад. Про цю версію я дізнався від Сергія Борзенка, а він почув з вуст Юлії Солнцевої. Це було епілогом фатального кінця, що стався о 23 годині 40 хвилин 1956 року.

Наступного дня після трагічної ночі з будинку по Можайському шосе, де навіки закриті свої очі великий син українського народу, почувся тривожний телефонний дзвінок в редакції часопису «Правда»:

— Я вимагаю вилучити з некролога про смерть Олександра Петровича прізвища його вбивць — директора «Мосфільму» Івана Пир'єва, кінорежисера, кінодраматурга Михайла Ромма, критика, кінознавця Ростислава Юрєнева і ще кількох діячів мистецтва і культури, — зверталася Юлія Іполитівна до Сергія Борзенка.

Уважно вислухавши Ю. Солнцеву, її розпачливий крик, Борзенко відповів, що він доповість про вимоги її редакторів, бо ця справа серйозна. Через котрийсь час «правдист» зателефонував Солнцевої після розмови з відповідальним.

— Секретар ЦК. КПРС Петро Поспелов сказав, що ніяких прізвищ з некролога не буде вилучено.

Солнцева гнівно заявила:

— То хай убивці Довженка не осміляться з'явитись на цвинтарі, інакше я їх кулаччям потовкмачу!

Звісно, аби запобігти прикрого інциденту, за завданням Поспелова, Борзенко попередив цих діячів і вони не прийшли на похорон митця.

У зв'язку з сумною подією, яка трапилася в дні жалоби, я звернувся з листом до доктора мистецтвознавства Р. Юрєнева. Ось яку я отримав від нього відповідь:

«В 1956 году я составлял однотомник избранных произведений А. П. и писал к нему предисловие. Несколько раз бывал в доме у А. П. на Кутузовском.

Из-за вмешательства Ю. И. Солнцовой, мы спорили и даже ссорились (с ней. — Прим. М. К.), но А. П. всегда стремился помириться и продолжать работу.

По телефону и при встречах во ВГИКе и в коридорах Министерства кино благодарил меня «за злость в работе».

«Неожиданная кончина А. П. послужила поводом для Ю. И. Солнцовой заявить мне по телефону, что совместно с М. И. Роммом, И. А. Пырьевым и другими «убийцами» я участвовал «в заговоре» против А. П. Понятно, что после этого я всякие отношения с Ю. И. прекратил и снял свое предисловие из однотомника. Он вышел в 1957 году с коротким предисловием Н. С. Тихонова, я же свою статью расширил и выпустил отдельной, известной Вам, книгой».

Світ був сполоханий несподіваною вісткою з Москви, яка облетіла блискавично всі континенти. Сповідання про смерть Довженка на чільних місцях вмістили часописи «Пост-Таймс-Геральд» (США), «Лес летрес Франсес» (Франція), «Уніта» (Італія) «Де Нуве Дах» (Голландія), «Борба» (Югославія) та інші. Телеграф приніс жалобні відгуки діячів культури і мистецтва з Берліна, Праги, Пхеньяна, Пекіна, Італії, Франції.

Учасник похорону небіжчика С. Борзенко так описував жалобні хвилини в Центральному Будинку літераторів у листі до харківського митця Валентина Івченка від 30 листопада 1956 року. Цитую за оригіналом:

«Він лежав у домовині, як живий, з таким суворим, гарним профілем, яким можна оздоблювати медалі, лише очі затулені. У домовині — українські рушники і колоски пшениці, в узголів'ї чудовий портрет, загнуща пальмовий лист і доторкнувся до портрета знизу.

Над труною схилилася невисока літня жінка із золотавим волоссям, а позаду її двоє молодих сполоханих хлопчиків, схожих на покійника (То була Поліна — сестра Олександра з своїми дітьми. — Прим. М. К.).

Панахиду відкрив К. Симонов. З усього видно — жаль йому Олександра Петровича. З офіційною промовою виступив заступник міністра культури (СРСР. — Прим. М. К.) В. Сурін, йому ж не жаль.

Кілька слів висловили А. Ромм (не плутати з М. Роммом. — Прим. М. К.), генерал-майор М. Гусаров. Запам'ятались слова студента ВДІКу В. Тургова. Він сказав, що Довженко заповідав їм любити життя і людей. Молодь любила і поважала його, як мудрого, справедливого батька.

Після кожної промови звучали жалобні мелодії. І. Козловський засмучено співав: «Мені однаково», а потім разом з Б. Гмирею — «Кру, кру, кру, поки море перелечу, крильонки зітру».

Так писав під свіжим враженням похорону Довженка його близький друг С. Борзенко. А ось що мені розповів сам Іван Козловський, коли я побачився з ним на його московській квартирі 11 березня 1971 року:

«Співав я любиму пісню Довженка «Мені однаково» на слова Тараса Шевченка, перекладену на музику композитором М. Лисенком. Разом з Борисом Гмирею і за участю акторів Великого театру сповняв пісню «Чуєш, брате мій». Я був для учасників жалоби невидимий на горі, в колишній масонській ложі. Співав я і диригував, а моє серце ридало.

Потім я зійшов східцями вниз, і опинився в залі, де стояла домовина, а в ній лежав Сашко, білий, без крові. І саме тоді мені згадався філософський вислів Антона Чехова з його п'єси «Три сестри»: «Вот дерево засохло, но все же оно вместе с другими качается от ветра. Так мне кажется если я умру, то все же буду участвовать в жизни так или иначе».

Іван Семенович на хвилику замовк, задумавшись, а потім додав:

«У моєму серці Сашко Довженко лишився невмирущим. Проводяючи його в останню путь, на цвинтарі я висипав жменю землі, привезеної з України, на труну, опущену в могилу, і промовив: — «Ось ця земля, по якій твої ноги ходили, яку ти вдячно оспівав, сьогодні тебе вкриває своєю вічністю».

Розчулі плакали. Плакав і я. Сльози були солоні. Не в усіх вони були викликані щирістю. Його праця, його життя і смерть по-різному сприймається.

Як в дні глибокої жалоби, коли він полишив життя, замовк, сьогодні ми знаємо, яке Довженко зробив добро для людей. І той далекий час не віддаляє його від нас, а зближує з ним. Це ми відчуваємо тепер гостріше, ніж тоді, коли він був серед нас. Це означає, що він був попереду нас і йому було не легко. Ми сьогодні ведемо цю розмову, завдячні мудрістю Довженка, його щедрої душі.

Одне лише засмучує мене, що прах його покоїться не в рідній землі, яка його народила. Винні ми усі, що не зуміли сповнити його волю».

Слушні слова, висловлені з докором сучасникам».

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНІЙ

Ніхто із сучасників Довженка не осмілювався так відверто і сміливо сказати справедливе слово на захист легендарного митця українського народу, як це зробив Іраклій Андроников.

Одразу після погребіння тіла небіжчика того ж таки 28 листопада 1956 року на Новодівичому цвинтарі він написав Ю. Солнцевій у листі, який зберігається нині в Центральному архіві літератури і мистецтва в Москві, пророчі слова.

«Мы лишились великого человека, по трудам которого будут слышать наше время потомки. Умерла часть нас самих, нашей души. И это напоминает, вернее чувствуют даже те, кто искренне любил его...

Он один! Таких не было и не будет! Не станет нас, горестно топчущихся под стеной Новодевичьего монастыря, а яблоки по-прежнему с оеззвучным стуком будут падать на землю в «Землю», и будут бежать быки и темные тучи заходить над землею и Десна будет сверкать в его гениальной повести, которой еще порадуются люди, а картины его, статьи его и совесть его будут жить!».

І заключні слова послання майбутнім поколінням звучать гордо:

«Угаснуть он не мог. Он мог только сгореть. Мы похоронили великого нашего современника».

А в листі до мене 18 вересня 1969 року Іраклій Андроников писав: «Довженко геній, і в цьому не повинно бути ніякого сумніву».

Олександр Довженко — національна гордість України. Він житиме в віках.

У трагедії і величї Довженка яскраво відзеркалена трагедія і велич українського народу, його матінки-України.

Мимоволі спам'яталоя лихоліття, коли Україна стікала невинною людською кров'ю у фашистській неволі, у ту пору несподівано з'явився у прихоперському Урюпинську Олександр Довженко. Там уперше в редакції фронтового часопису я побачив великого митця, як спалах яскравої зірки, він запав мені в душу. Я побачив його вкрай втомленого, у найнижчому військовому чині, силоміць і поспіль випханого з діючої армії.

А тим, що я прочитав пізніше, коли лаштував свою літописну книгу про нього, був ошелешений. Я тримав у руках невідомий тоді нікому дорожний записник, з архівним знаком схову 586. Мене вразили вписані в ту книжечку в Урюпинську філософські думки, які розкрили мені його геніальну передбачливість, таїну його душі.

Наведу ці рядки автографічного тексту, бо те, що видруковане пізніше, не відповідає оригіналу.

12 липня 1942 року:

«Учора над старим Хопром під стогом лежучи багато думав про неможливе. Придумав ціле утопічне оповідання. Я за дві години прожив сто літ. Потім я умер. Я увійшов у огонь і згорів. Я попросив людей взяти попіл з мого огнища.

Перед цим я сказав їм, як треба жити. Ніхто не плакав по мені, такий я був старий. Люди дивилися на мій огонь і в самих себе. Я научив їх жити і бути людьми... Це була фантазія, чиста, безпретенційна і людяна, як висока духовна вправа. Я не забуду її. Я ще вернусь до неї. Я запишу її, як сон, як лист до Сталіна, як оповідь життя. А може, я адресую його до Юлі. Де вона зараз? Чи зрозуміє вона чому я на цей час так одійшов од неї? Як жаль, що забрала вона машину з Москви».

Це було сповідання митця-філософа, мислителя. Це були пророчі слова, звернені до будуччини. Це була свята правда буття, яка здавалася йому тоді сном, легендою.

Вистражданий і омріяний митцем час настав — Прометей розкутий. Свідченням цього — святкування столітніх роковин зі дня його народження у вільній, незалежній державі. Свято Довженкове перетворилося у всенародне свято Хвала життю, що дало світові генія людства.

10.VI.1996

